

Богдан РІДУШ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТА ДАТУВАННЯ ПЕЧЕР В УРИЦЬКИХ СКЕЛЯХ

Скельний комплекс Тустані (Урицькі скелі) окрім слідів наскельної забудови у вигляді пазів, підрубок тощо, включає також декілька печер, серед яких є природні та штучні. Походження природних печер пов'язане з селективною корозією карбонатних лінз у щільних пісковиках, а також з гравітаційними або тектонічними деформаціями цих пісковиків. Із штучних печер одне приміщення утворене за рахунок розширення природної порожнини, а друге приміщення цілком вирубане у початково суцільній скелі. Час створення та призначення штучних печер важко визначити через відсутність або знищення в них культурного шару. Виходячи з аналізу архітектурних особливостей приміщень та історичних аналогій в регіоні, ми припустили що ці приміщення не мали оборонного призначення, а були пов'язані з активізацією замешкування печер ченцями-ісіхастами у XVII столітті.

Ключові слова: Тустань; пісковик; природні печери; штучні печери; ченці; XVII століття.

Наскельний комплекс Тустані (Урицькі скелі) пов'язаний з ерозійним останцем, складеним кварцовими пісковиками та гравелітами ямненської світи раннього палеогену¹. Окрім слідів власне наскельної забудови у вигляді пазів, підрубок тощо, комплекс включає ще й декілька печер, серед яких є природні та штучні. Генеза природних порожнин у ямненських пісковиках загалом не викликає питань. Вона пов'язана в

1 Волошин П. Інженерно-геологічний аналіз пам'яток неживої природи Історико-культурного заповідника «Тустань» // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 82–89.

одних випадках із селективною корозією карбонатних лінз у пісковиках², а в інших – з гравітаційними або тектонічними деформаціями пісковикової товщі³.

Складнішим є питання часу створення та використання штучних печер. Загалом ці проблеми є спільними для більшості об'єктів скельної архітектури і розглядалися нами на прикладі печер Подністрів'я⁴. Найбільш інформативними є археологічні матеріали. Проте культурний шар у скельних приміщеннях як правило відсутній, а якщо й зберігся, то малопотужний і відображає лише останній період функціонування пам'ятки. Адже на кожному новому етапі використання приміщень через обмежений життєвий простір з них вичищались попередні нашарування, та й в період функціонування пам'ятки сміття більш-менш регулярно видалялось. В такому разі доцільно досліджувати культурні шари на схилі біля входу до скельного приміщення. Але у випадку Тустанського комплексу про археологічний матеріал з печер наразі нічого не відомо.

Іншим індикатором можуть бути архітектурні особливості приміщень. Одна з перших спроб датувати такі приміщення в цьому регіоні належала Василю Карповичу, який на підставі архітектурних особливостей датував печерний монастир в Розгірчу, що неподалік від Урича, XIII–XV ст.⁵ Свого часу типологію християнських печерних комплексів на території України та періодизацію історичного процесу утворення печерних монастирів на Русі розробив Тимур Бобровський⁶. Згідно з цією типологією, перший, найбільш ранній період був пов'язаний з виникненням печерних храмів на місцях стародавніх язичницьких святилищ на межі X–XI ст. Язичницькі підземні святилища, представлені невеликими природними гротами, пристосованими для культових цілей (наприклад, печера Мартинівка)⁷, були «доопрацьовані» та перетворені на монастирські комплекси з плануванням типу

2 Рідуш Б. Т. Псевдокарстові утворення Покутсько-Буковинських Карпат // Зелена Буковина. – Чернівці, 1995. – № 1–2. – С. 34–36; Його ж. Гіпогенний карстогенез у пісковикових формаціях Українських Карпат // Український географічний журнал. – 2010. – № 1. – С. 18–22.

3 Турчинов И. И. Гравитационные пещеры хребта Ключ (Украинские Карпаты) // Свет: вестник Киевского Карстолого-спелеологического Центра. – 1992. – № 4 (6). – С. 15–17.

4 Рідуш Б. Печерні монастирі Подністрів'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: мат-ли Міжнар. наук. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 46–51.

5 Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі // Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1930. – Т. 3. – С. 562–573.

6 Бобровский Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. – 1993. – № 4. – С. 122–130.

7 Рідуш Б. До питання про культові печери слов'ян у Середньому Подністрів'ї // Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 184–193.

А-В (однокамерні печери та локальна група однокамерних печер) (Лядова, Нагоряни, Міжгір'я (Монастирок), Бубнище, Ілів). Наступний період охоплює другу половину XI – XII ст. і, можливо, пов'язаний з місіонерською діяльністю найнижчих чернечих чинів. Ці комплекси, зазвичай, сусідили з великими населеними пунктами та відрізнялись складністю планування (Лядова, Бакота, Зимно, Василів, Непоротово (Галиця), Розгірче, Бубнище, Нагоряни). Третій період (друга половина XIII – кінець XIV ст.) пов'язаний з монголо-татарською експансією. Для нього характерне виникнення численних печерних монастирів – сховищ. Від початку XIV ст. виникає цілком нова категорія печерних монастирів, пов'язана з проникненням ісихазму – аскетичної християнської течії. Цей процес на заході України тривав декілька століть – XIV–XVII ст. (Миколаїв, Березова, Бубнище, Страдч, Почаїв, Сатанів, Берізки Бершадські, Студениця, Сокілець, Субіч, Окниця, Комарів, Бакота, Путна, Студениця, Оксанівка (Флеминда) та ін.)⁸.

Ще одним джерелом інформації щодо часу та обставин утворення та функціонування печерних комплексів є петрогліфи та графіті. На жаль, нечисленні справді штучні зображення, які зафіксовані на скелях Тустані⁹, ймовірно, належать до більш ранніх епох та малоінформативні стосовно саме вирубаних приміщень¹⁰.

Оскільки до нашого дослідження підземні порожнини комплексу спеціально не описувались і не маркувались і, відповідно, не мають власних назв, ми надали цим печерам порядкові номери (рис. 1). Печери № 1 і № 2 знаходяться на південно-східній стороні скельного комплексу Камінь і закладені вздовж однієї вертикальної тріщини. По суті, це два її розширення. Доволі високий (біля 2 м) та широкий (біля 1,5 м) вхідний отвір верхньої печери (№ 1)

8 Бобровський Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. – 1993. – № 4. – С. 122–130; Ридуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ; Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип. 3. – С. 223–240; Його ж. Печерний скит у Путні (Південна Буковина) // Археологічні студії. – 2010. – № 4. – С. 357–363; Нечитайло П. А., Ридуш Б. Т. Следы христианского пещерного комплекса около с. Студеница на Среднем Днестре // Спелеология и спелестология. Сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2013. – С. 316–322; Нечитайло П. О., Ридуш Б. Т. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі // Спелеология і карстология. – Сімферополь, 2014. – № 13. – С. 5–16.

9 Бандрівський М. С. Про «поганські камені» в Карпатах // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109–116; Його ж. Місце петрогліфів Урича в наскальному мистецтві Карпато-Балканського регіону // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 7–10; Його ж. Методика і перспективи досліджень наскальних рельєфів і петрогліфів Урича // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 60–73.

10 Ридуш Б. Т. Тафономія наскального мистецтва Карпат та Подністер'я // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 74–81.

знаходиться у прямовисній скелі та є важкодоступним (рис. 2, А, Б). Слідів штучної обробки в ньому не помічено, але ця печера все ж потребує окремого дослідження. Вхід до печери № 2 знаходиться внизу цієї тріщини і є легкодоступним. Довжина цієї печери складає біля 5 м, при ширині біля 1,0–1,5 м і висоті біля 2,5–3,0 м. Тут також відсутні сліди штучної обробки (рис. 2, В, Г).

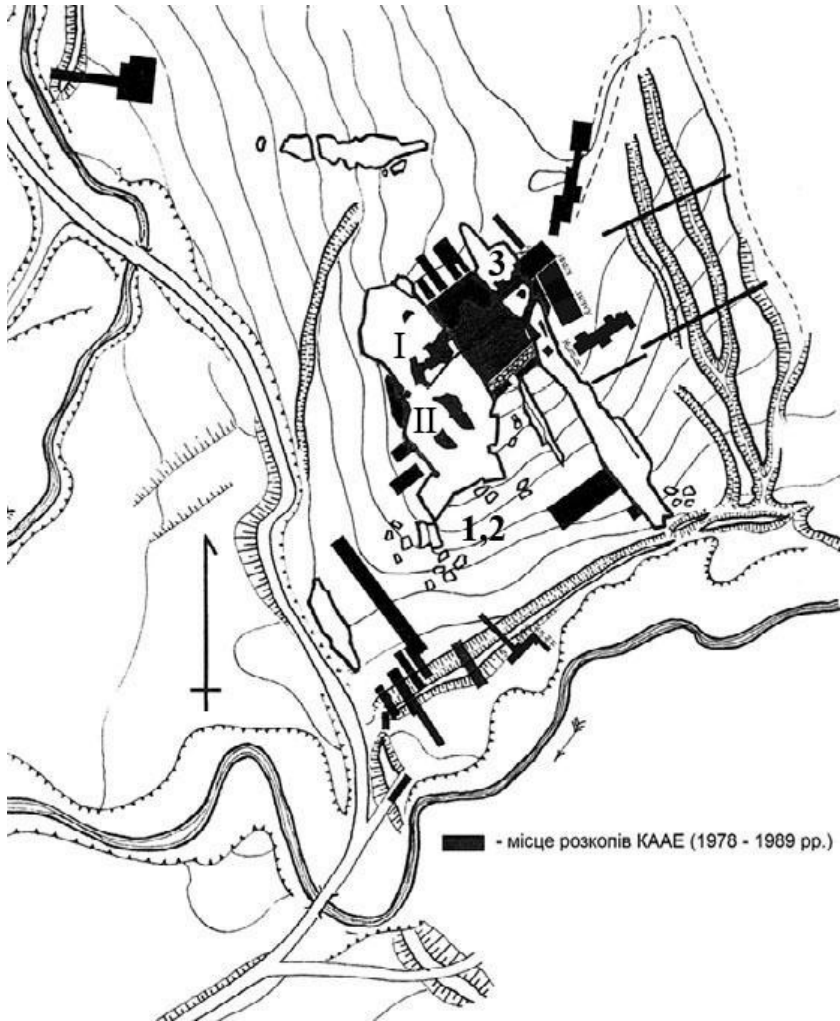

Рис. 1. Приблизне розташування печер (№ 1–3) та приміщень (I, II) у скельному комплексі. (Схема комплексу за М. Рожком).

Fig 1. An approximate location of caves (No 1–3) and rooms (I, II) in the rock complex (from M. Rozhko).

Рис. 2. Природні печери № 1 (А, Б) та № 2 (В – вигляд зсередини, Г – вигляд ззовні) у Камені.

Fig. 2. Natural caves No 1 (A, B) and No 2 (B – view from inside, Г – view from outside) in Kamin.

Печера № 3 знаходиться з протилежного, північного боку Каменя, при північно-східному вході до Двору, і має вигляд вузького тунелю еліптичного перерізу, що ще більше звужується до кінця (рис. 3). Загальна довжина його біля 10 м, ширина не перевищує 0,8 м, а висота змінюється від 1,8 м при вході до 1,0 м наприкінці. Підлога складена жовтим піском – продуктом вивітрювання пісковика, а в кінці залишками карбонатних конкрецій. Є дані, що ще донедавна більша частина тунелю була заповнена піском, а розкопаний він був при нещодавніх археологічних розкопках. Ймовірно, що саме про цю печеру йдеться у І. Вагилевича: «Зрештою, нічого немає в тім крилі [йдеться про східну групу Каменя. – Б. Р.], крім викутого рукава печери в підземелля, при вході на подвір'я, зараз заваленої»¹¹. Слідів штучної обробки ми не виявили, лише при вході є сліди рубки, а зліва на скелі висічене зображення, що нагадує арабську в'язь (рис. 4). Відклади вторинного мікробіального кальциту на поверхні скелі поруч із петрогліфом вказують на тривалу, принаймні, кількасотрічну еволюцію поверхні скелі в субаеральних умовах і, відповідно, не сучасний вік малюнка (напису?).

¹¹ Wagilewicz J. Berda w Uryczu // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich. – Lwów, 1843. – Т. 6. – S. 151–168. Цит. за: Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – Київ: Наук. думка, 1996. – С. 34.

Рис. 3. Природна печера № 3 (А – вигляд ззовні; Б – вигляд зсередини).
Pic. 3. Natural cave No 3 (A – view from outside; Б – view from inside).

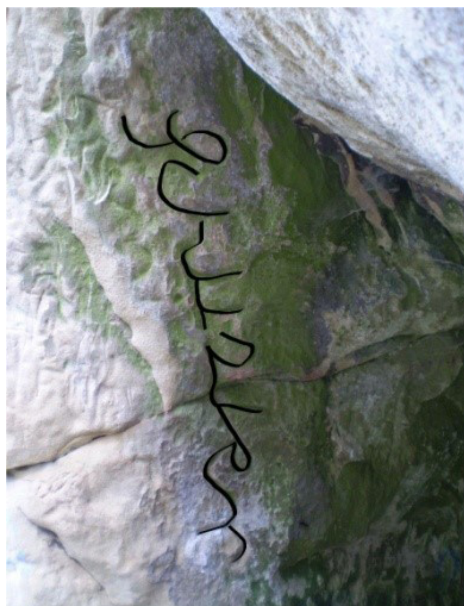

Рис. 4. Прорисовка петрогліфа при вході до печери № 3.
Pic. 4. A traced petroglyph at the entrance to cave No 3.

Надалі у скелях можуть бути виявлені й інші природні порожнини. Так, якісь тісні отвори простежуються у прямовисній скелі зі східного боку дитинця. Ще А. Чоловський помітив, що у скелі над цистерною видно три овальних, один над одним, входи до печер, найнижчий з яких має 2 м висоти та 0,6 м ширини¹². На Острому Камені І. Вагилевич відмічає якийсь природний отвір у бічній стіні «студні»¹³. Дослідження цих порожнин має велике значення для достовірної оцінки інженерно-геологічної стійкості скельного масиву.

Щодо штучних приміщень, то дві печери з кам'яними лавами, внизу і на самій вершині скелі (насправді кам'яна лава є лише в нижній печері), коротко описані автором «Д-р М-с.» у замітці про «Камінь під Уричем» 1837 р.¹⁴ У 1843 р. І. Вагилевич також вказує, що печера на дитинці має «видовбану кам'яну лаву»¹⁵. Згадують про печери на Тустанському городищі І. Крашевський та А. Чоловський¹⁶.

Приміщення І знаходиться із західного боку Двору. А. Чоловський писав, що «головна печера, іноді досить зруйнована, знаходиться в низькому виступі скелі, в західному розі дитинця. Утворює приміщення 4,1 м завдовжки, 3,2 м завширшки, і 2 м заввишки, з овальним склепінням, з двома лавами вздовж стін. З тильного її рогу проходить щілина на захід»¹⁷. Це приміщення утворене за рахунок штучного розширення природної порожнини, закладеної вздовж субвертикальної тріщини ПнЗх – Пд-Сх простягання. Ширину 3,2 м воно має внизу, а до стелі трохи звужується (рис. 5). Можливо, в минулому приміщення мало більшу довжину й іншу конфігурацію, але вхідна частина була частково зруйнована. На це, зокрема, вказує різниця у вивітреності скелі в самій печері та справа від входу. Кам'яна лава є лише одна – під північно-східною стінкою. Стеля приміщення напівкругла, не суцільна, місцями зруйнована. На стінах сліди рубки від вузького гострого інструменту.

12 *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // *Teka konserwatorska. Rocznik kola c. k. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej.* – Lwów, 1892. – S. 58–59.

13 *Wagilewicz J.* Berda w Uryczu // *Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich.* – Lwów, 1843. – Т. 6. – S. 151–168. Цит. за: *Рождко М. Ф.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 34–35.

14 *Рождко М. Ф.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 33–34.

15 *Wagilewicz J.* Berda w Uryczu // *Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolińskich.* – Lwów, 1843. – Т. 6. – S. 151–168. Цит. за: *Рождко М. Ф.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 34.

16 *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // *Teka konserwatorska. Rocznik kola c. k. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej.* – Lwów, 1892. – S. 58–59.

17 *Ibidem.*

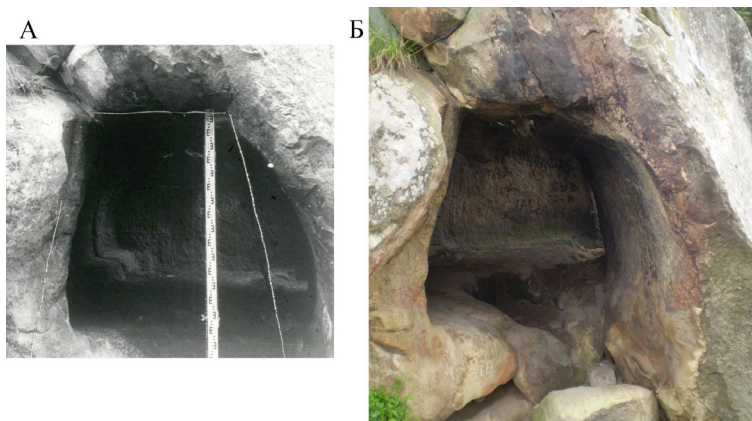

Рис. 5. Приміщення I. А – архівне фото М. Рожка; Б – сучасний вигляд (фото автора).

Pic. 5. Room I. A – an archival photo by M. Rozhko; B – its present-day look (photo by the author).

Приміщення II знаходиться на верхньому майданчику Каменя. Розмір вхідного отвору: ширина вгорі 0,85 м, внизу – 0,75 м, висота: посередині – 1,38 м, зліва – 1,22 м, справа – 1,33 м (рис. 6; 7, Б). Він має загалом прямокутний перетин та слабо вигнуте аркове склепіння. Глибина (ширина) скельного одвірка – 0,48 м. У лівій частині вхідного отвору на висоті 0,3 м в скелі спостерігається виїмка розміром 0,48 × 0,32 м, схожа на паз. Проте збіг верхньої та нижньої площин із тріщинуватістю скелі свідчить, що це просто пізніший вивал породи. Два невеликі круглі отвори спостерігаються посередині правої сторони та один – лівої сторони скельного одвірка. Очевидно, що вони служили для кріплення дерев'яної дверної коробки. Над входом в скелі вирубаний арковий паз, що призначався для примикання наддверного дашка. Справа від входу в скелі вирубані сходинки, що ведуть на майданчик над входом. Угорі справа від приміщення знаходиться штучно висічений майданчик, обмежений практично однією стінкою з південно-східного боку, на якій на архівній фотографії (рис. 7, А) видно висічений хрест. На інших фото видно, що вся стіна помережана різновіковими написами, які варто дослідити докладніше. Зображення хрестів на такій стіні дозволяє припустити, що це була вівтарна стіна (північно-східна експозиція) наскельного храму.

Експозиція входу ніде спеціально не зазначена, але, виходячи із загального плану, вона південно-західна. Довжина приміщення – 3,2 м, ширина максимальна (посередині) – 2,52 м, висота від 2 м зліва від входу до 2,52 м – справа. Склепіння приміщення коробчасте, стінки розширюються донизу. Задня

стіна заокруглена. Підлога приміщення заглиблена відносно одвірка на 41 см, сходами по 36 і 15 см. Ймовірно, що це сліди двох будівельних періодів. На фото (рис. 7, В, Г) помітно, що склепіння та стіни оброблялись одним, більш тонким кайлом, а підлога, напевно, пізніше заглиблювалась більш грубим інструментом. Тобто, можна припустити, що спочатку висота приміщення складала 1,85 м, що відповідає багатьом аналогічним приміщенням на печерних монастирях Подністер'я. А. Чоловський вважав це приміщення сторожкою (щось на зразок караульного приміщення).

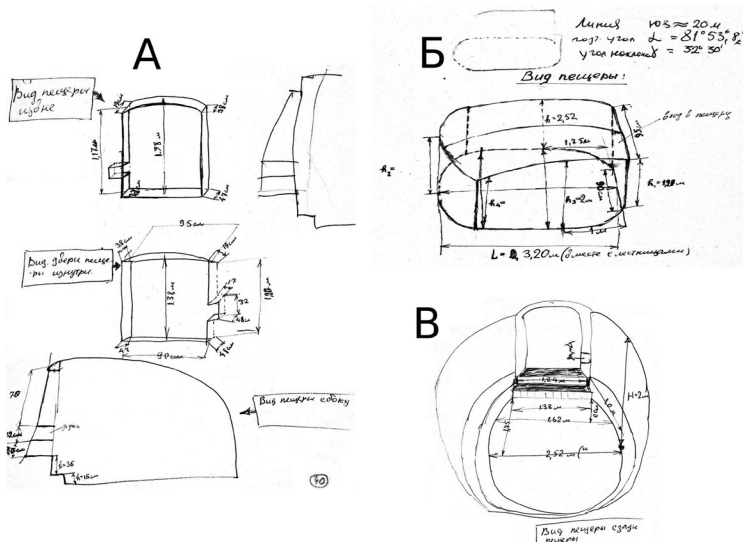

Рис. 6. Абрис приміщення II (архівні матеріали М. Рожка). А – вхідний отвір та поздовжній профіль; Б – 3D-зарисовка з промірами; В – вигляд приміщення з тилу.

Fig. 6. A sketch of room II (archival materials of M. Rozhko). A – an entrance opening and a long-edge profile; Б – a 3D sketch with measurements; В – a view of the room from behind.

Штучні печерні приміщення Тустані нечисленні й могли бути створені та модифіковані протягом тривалого часу. Техніка вирубвання приміщення I та першого етапу приміщення II дуже подібна, але все ще не може бути з упевненістю датована. Приміщення I могли використовувати як в оборонних, побутових, так і в культових цілях (печерна церква). В останньому випадку північно-східна стіна із лавою могла правити за вітварну частину. Схоже розташування «кам'яної лави» спостерігалось нами в печерному монастирі в Слобідці-Сатанівській (ймовірно, XIV–XVII ст.). Приміщення II за своєю архітектурою також має

аналоги на печерних монастирських комплексах Оксанівки (XVII ст.)¹⁸ та Бутучен (XIV–XVII ст.)¹⁹.

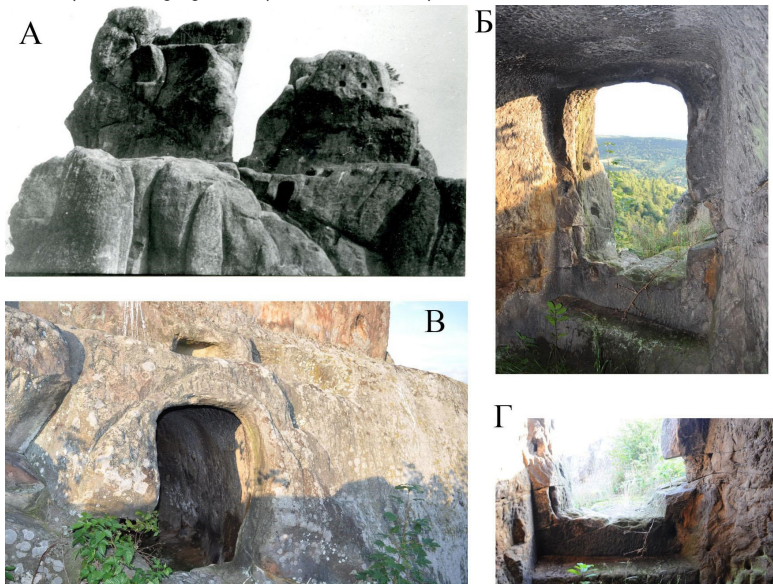

Рис. 7. Приміщення II (фото А – архівне фото М. Рожка, Б–Г – надані Р. Миською). А – вигляд верхнього майданчика з отвором входу; Б – сучасний вигляд зсередини, сліди тонкого інструменту на стінах і стелі; В – сучасний вигляд входу в приміщення; Г – сліди грубого інструменту в правому нижньому куті – свідчення другого будівельного етапу.

Pic. 7. Room II (photo A – an archival photo by M. Rozhko, B–Г – provided by R. Myska). A – the top ground with the entrance opening; Б – its present-day look from inside, traces of a fine tool on the walls and the ceiling; В – a present-day look of the entrance to the room; Г – traces of blunt tool in the right lower corner – an evidence of the second building period.

Якби якісь з печер використовувались в оборонних цілях під час функціонування фортеці, то, враховуючи охоплення масиву дерев'яною оборонною наскельною забудовою, наявні природні печери також мали б ширше використовуватись – розширюватись, пристосовуватись. Жодних таких слідів, за винятком приміщення II, не виявлено. Натомість культове (чернече) призначення цих приміщень припускає наявність в околицях значного релігійного центру. Наприклад, відомо про монастир Богородиці домонгольського часу (XIII ст.)

18 Нечитайло П. О., Рідуш Б. Т. Скельно-печерний комплекс у с. Оксанівка на Дністрі // Спедеологія і карстологія. – Сімферополь, 2014. – № 13. – С. 5–16.

19 Бобровський Т., Рідуш Б. Дослідження печерних пам'яток в околицях середньовічного Орхєя // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 2. – С. 153–160.

у Верхньому Синьовидному²⁰. XIII–XV століттями датував В. Карпович печерний монастир в Розгірчу. Також, за свідченням Р. Миськи²¹, М. Рожко вважав, що в урочищі Церківне існував монастир з кульговою спорудою. Проте розкопки показали, що середньовічний культурний шар тут відсутній²². Можливо, назва Церківне свідчить лише про належність церкві (монастирю) цієї земельної ділянки, і то в недалекому минулому.

Як свідчать історичні дані, фортеця в Тустані проіснувала до XVI ст. включно. У XVII ст. Тустань втратила роль митниці та занепадала²³. Якраз в цей час тут могли оселитись ченці-ісихасти. Отже, на даний час є підстави припускати утворення та функціонування деяких скельних приміщень комплексу в Уричі саме XVII ст. (теоретично діапазон може бути розширений до XVI–XVIII ст.) та пов'язувати їх з існуванням печерного скиту. Дана гіпотеза потребує подальшого опрацювання та пошуку додаткових аргументів.

Bogdan RIDUSH

PROBLEMATIC QUESTIONS ABOUT THE ORIGINS AND DATING OF CAVES IN THE URYCH ROCKS

The rocky complex of Tustan (Urych rocks), besides the cliff-side tracks like grooves, fissures, etc., also includes several caves, among them natural cavities and artificial rooms. The origin of natural caves is connected with selective corrosion of carbonate lenses in dense sandstones, as well as with gravitational or tectonic deformations of these sandstones. Regarding artificial caves, one room is formed through artificial expanding of a natural cavity and the second room is completely chiselled in initially solid rock. The time of creation and appointment of the artificial caves is difficult to determine due to the absence or destruction of a cultural layer in them. Based on the analysis of the architectural features of the rooms and their historical analogues in the region, we assumed that these rooms had no defensive function but were associated with the increased inhabitancy of caves by hesychast monks in the 17th century.

Keywords: Tustan, sandstone, natural caves, artificial caves, hesychasts monks, 17th century.

20 Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 27.

21 Миська Р. Нові дані до історії наскельної фортеці «Тустань» // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2012. – Вип. 16. – С. 331–343.

22 Миська Р., Погоральський Я. Нові археологічні дослідження Тустані // Фортеця: збірник заповідника «Тустань». – Львів: Колір ПРО, 2012. – Кн. 2. – С. 21–41.

23 Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця... – С. 27–28.